

Ett ateljéporträtt med patriotiskt tema, fotograferad i Chile (ca. 1879–1884). Sjöhistoriska museet, Fo265820.

Den chilenska kvinnosoldaten

STEFAN AGUIRRE QUIROGA*

Göteborgs universitet

Den 6 mars 1884 anlände den svenska ångfregatten *Vanadis* till Valparaíso, Chile, som ett stopp under sin världsomsegling åren 1883–1885. Ombord fanns underlöjtnant Arvid Lindman, vars samling av fotografier från seglingen idag finns att betrakta på Sjöhistoriska museet i Stockholm. Det är svårt att veta om han köpte fotografiet eller om det var en gåva men Lindman lämnar Valparaíso med vad Sjöhistoriska museet kallar för ”ett ateljéporträtt med patriotiskt tema”.

Ateljéporträttet avbildar en kvinna och en flicka. Vad som omedelbart drar till sig uppmärksamhet är att kvinnan som står till höger i porträttet tycks vara klädd i uniform och i sin högra hand håller hon i pipan till ett gevär. Bredvid kvinnan står en flicka på en stenhög. Genom sin klädsel tycks hon personifiera Chile. Den vita klänningen hon bär har två lager som skiljer sig i färg i det sepionade fotografiet. En stjärna pryder den mörkare överdelen på klänningen. Kring pannan bär hon texten ”VIVA CHILE” och i sin hand håller hon den chilenska flaggan. Det är inte svårt att se att hennes klänning borde ha varit vit, röd och blå likt den chilenska flaggans färger.

En kvinnosoldat och en personifiering av Chile, tillsammans på ett ateljéporträtt, vad handlar detta om? För att förstå vad fotot avbildar måste vi sätta det i kontexten av en av de viktigaste konflikterna i chilensk historia. Salpeterkriget (*La Guerra del Pacifico*) som bröt ut våren 1879 mellan Chile och en allians bestående av Peru och Bolivia har förblivit den största internationella konflikten som dessa tre länder har deltagit i. Det brutala kriget, vars orsaker kan kopplas till en kamp över

* Doktorand i historia.

värdefulla naturresurser i Atacamaöknen, varade mellan 1879 och 1884. Kriget slutade med en chilensk seger över alliansen, ett ockuperat Lima och en chilensk annektering av peruanskt och bolivianskt territorium som berövade Bolivia dess kust och landets tillgång till Stilla Havet. Det är ett krig som än i dag fortsätter att påverka de geopolitiska relationerna mellan länderna och som tar en stor plats i ländernas historiska minne.¹

För vissa sektioner av det chilenska samhället väckte krigets utbrott en våg av patriotisk feber. Män, till och med barn med föräldrarnas tillstånd, lockades till att bli soldater och sjömän. De som inte valde att bli soldater av patriotiska skäl gjorde valet att bli soldater av ekonomiska skäl eller för att de tvingades av lokala myndigheter att ta på sig en uniform och strida för Chiles sak. Det var därmed en blandning av professionella soldater, entusiastiska amatörer och tvångsrekryterade bönder som skickades norrut mot Peru. Under krigsåren expanderade den chilenska armén med tusentals soldater, från strax under 3 000 soldater innan kriget till över 42 000 soldater år 1881.²

Den stora mobiliseringen av män under krigsåren kom även att kräva kvinnors patriotiska deltagande och stöd för den chilenska staten. Kvinnors deltagande uppmuntrades aktivt av den chilenska staten och i synnerhet av dagspressen som uppmanade kvinnor att hjälpa landet under dess stora kris. I chilenska städer skapade kvinnor från över- och medelklasserna organisationer som hjälpte sårade soldater och omkomna soldaters änkor och barn. Insamlingar av pengar för sjukhus och ambulanser blev en vanlig syn i städerna och kvinnor drog sig inte för att bli volontärer i det chilenska Röda Korset och följa ambulanser norrut som sjuksköterskor. Den chilenska staten gav tidigt i kriget kvinnor en specifik roll att spela, som goda mödrar och fruar som såg till att hemmet var säkert medan männen drog i krig. De skulle ge stöd åt kriget genom insatser som ansågs feminina. Men kvinnor stannade inte hemma. För de

1. William F. Sater, *Andean Tragedy: Fighting the War of the Pacific, 1879–1884* (Lincoln 2007); Claudio Andrés Tapia Figueroa, "La Guerra del Pacífico (1879–1884) y el uso político de su historia en el siglo XXI", *Revista Científica General José María Córdova* 19:35 (2021) s. 759–777.

2. William F. Sater, "Chile During the First Months of the War of the Pacific", *Journal of Latin American Studies* 5:1 (1973) s. 133–158; Andrés Rodríguez Figueroa, "Forjar y forzar identidades nacionales: El reclutamiento militar durante la Guerra del Pacífico en el mundo rural", *Pensamiento Crítico* 1 (2001) s. 2–25; Carlos Donso & Juan Ricardo Coyoumdjian, "De soldado orgulloso a veterano indigente. La Guerra del Pacífico", i Rafael Sagredo & Cristián Gazmuri (red.), *Historia de la vida privada en Chile. Tomo 2 – El Chile moderno* (Santiago 2006) s. 238–273.

kvinnor vars män, bröder, söner eller fäder drog på sig uniformer valde många att följa med dem, ibland tillsammans med deras gemensamma barn, för att kunna fortsätta spela den roll i hemmet som de haft i fredstid. Det stora antalet kvinnor som anlände till militärläger i norr var inte populära hos den chilenska militärledningen som aktivt försökte stoppa kvinnorna från att följa med männen. Till slut bannlystes kvinnor helt genom ett dekret den 14 juni 1879.³ Trots ett officiellt förbud fortsatte kvinnor att försöka följa med sina män. Den unge chilenske soldaten Arturo Benavides Santos bevittnade flera försök i Valparaíso hamn: "Ett stort antal [kvinnor] ville till varje pris [följa med männen], oavsett de strikta order som förbjöd dem, och de använde sig av olika strategier för att lyckas". Vidare berättade han att den vanligaste strategin var att "klä ut sig till soldat. Vissa lyckades och upptäcktes först under eller efter resan [norrut]".⁴

Men det fanns kvinnor som tilläts följa med män till kriget och som bar uniform. Dessa kvinnor var kända som *cantineras* och var officiellt integrerade i den chilenska armén. Deras roll kan spåras till Candelaria Pérez, en kvinna som under ett tidigare krig mot Peru och Bolivia (1836–1838) först deltog som spion och sedan som soldat, och som blev en hjälte under slaget vid Yungay 1838. "Sergeant Candelaria", vilket Pérez blev känd som, öppnade dörrarna för kvinnors deltagande i uniform i den chilenska armén under Salpeterkriget. Detta var dock något som gjordes under kontrollerade former. Under samma dekret som förbjöd kvinnor att följa med sina män öppnades det upp för ett begränsat antal kvinnor som *cantineras* – "kvinnor med erkända moraliska värderingar". Endast två *cantineras* per regemente var tillåtet och deras roll var tänkt att vara begränsad till sjukvård, matlagning och liknande typer av hushållssysslor. Den chilenska armén var dock mån om att upprätthålla en tydlig genusarbetsdelning där *cantineras* gavs en strikt feminin roll som kontrasterades mot de manliga soldaternas.⁵

3. Paz Larraín Mira, "Mujeres tras la huella de los soldados", *Historia* 33 (2000) s. 227–261; Paz Larraín Mira, *Presencia de la mujer en la Guerra del Pacífico* (Santiago 2006) s. 79–168.

4. Arturo Benavides Santos, *Seis Años de Vacaciones: Recuerdos de la Guerra del Pacífico* (Santiago 1929) s. 31.

5. Larraín Mira (2006) s. 31–34, 40–48; Gabriel Cid, "'Amazons' in the Pantheon? Women Warriors, Nationalism, and Hero Cults in Nineteenth- and Twentieth-Century Chile and Peru", i Boyd Cothran, Joan Judgee & Adrian Shubert (red.), *Women Warriors and National Heroes: Global Histories* (London 2020) s. 200–205. Se även Paloma Rodríguez Sumar, "Las mujeres en la Guerra del Pacífico y nuevos arquetipos de feminidad: La creación de la 'canti-

Den chilenska arméns syn på *cantineras* kom att förändras när chilenska soldater invaderade peruanskt territorium under hösten 1879. Bland männen som landsteg på den peruanska kusten fanns en kvinna, Irene Morales. Iklädd uniform deltog Morales i landstigningen vid Pisagua (2 september 1879) och slaget vid Dolores (27 november 1879). Hon kombinerade sina färdigheter som soldat med sysslor som vid denna tid ansågs vara kvinnliga. När slagen tog slut gick hon över till att vårda skadade chilenska soldater och fungera som en *cantinera*. För hennes prestationer på slagfältet blev hon officiellt utnämnd av General Manuel Baquedano till *cantinera*, tilläts bära en uniform i kvinnligt snitt och blev befördrad till sergeant. Morales fortsatte att strida som soldat och kom att utmärka sig i flera strider. Hon var den första chilenska soldaten som klev in i Tacna efter det avgörande slaget utanför staden den 26 Maj 1880. Morales exempel visar på den gränsöverskridning som *cantineras* kom att göra mellan det manliga och det kvinnliga under Salpeterkriget. Trots att de ägnade sig åt sina ursprungliga kvinnliga sysslor som officiellt ingick i deras ansvar var det många *cantineras* som tog till vapen och utmärkte sig på slagfältet. Morales var endast en av de första.⁶

Den okända kvinnan i uniform på ateljéporträttet visar ett exempel på den uniform i kvinnligt snitt som *cantineras* fick bära. Uniformen registrerade kvinnor som en officiell del av den chilenska armén samtidigt som den hjälpte att upprätthålla barriären mellan det kvinnliga och manliga. Förutom att uniformen skulle bestå av en kort uniformsrock, en kjol och någon form av huvudbonad så skiljde sig uniformernas utseende mellan olika kvinnor från olika regementen. I de två porträtt av Irene Morales som existerar från krigsåren syns hon i en rutig kjol och en mörkblå dubbelbröstad uniformsrock tillsammans med en huvudbonad med stora, röda fjädrar. En annan *cantinera*, Juana López, vars man och tre söner omkom i kriget, bar en husarliknande dolman tillsammans med en matchande kjol och hatt. En av de få överlevande *cantinera*-uniformerna finns i det chilenska nationella historiemuseets (*Museo Histórico Nacional*) samlingar i Santiago. Uniformen tillhörde María Quiteria Ramírez, som under en period var krigsfånge hos den

---

nera' y la 'camarada' en el discurso público chileno", i Elizabeth Ballén Gauchetá *et al* (red.), *Representaciones sociales e imaginarios colectivos del género, el cuerpo y la sexualidad* (Veracruz 2021) s. 261–293.

6. Larraín Mira (2006) s. 49–54; Cid (2020) s. 206.

peruanska armén. Likt de andra uniformerna bestod den av en kort uniformsrock och en kjol men var gjord i blått sammetstyg med röd fodring och detaljer.⁷

Trots att uniformerna anpassades efter den könsuppdelning som den chilenska armén önskade valde *cantineras* att på ett eller annat sätt visa upp sin gränsöverskridande roll. I fotografier på *cantineras*, som ateljéporträttet här ovan, är det inte ovanligt att kvinnor poserar med vapen. I ett målat porträtt från 1881 poserar Irene Morales likt den okända kvinnan med en hand kring ett Martini Henry-gevär. I ett senare ateljéporträtt poserar Morales sittandes med samma gevär. I hennes högra hand syns nu även en kniv. Juana López tillfångatog en sabel från en peruansk officer som i dag kan beskådas i det chilenska nationella historiemuseet.⁸ En annan typ av utrustning som syns tydligt i ateljéporträttet och som var en viktig del av soldaternas utrustning under kriget är vattenflaskan (*cantimplora*). Likt männen bar *cantineras* olika typer av vattenflaskor för att överleva i de hårda förhållandena i Atacamaöknen, den torraste platsen på jorden. Den typ av vattenflaska, en kagge, som blev en signatur för *cantineras*, användes för att kunna ge vatten åt soldater under strid och till soldater som var sårade.

Ateljéporträttets patriotiska inramning ger en inblick i hur *cantineras* mottogs av det bredare chilenska samhället under krigsåren. Den officiella nationalistiska krigsdiskursen i Chile som spreds av den chilenska staten och dagspressen ramade in kriget som en gemensam kamp mot Peru och Bolivia. Retoriken om att hela det chilenska folket skulle delta gjorde det möjligt för kvinnor i uniform att få en plats som populära krigshjältar bland folket. De hjältedåd som *cantineras* utförde spred sig snabbt från slagfälten till dagspressen. Det chilenska folket kunde läsa om Irene Morales, Dolores Rodriguez eller Leonor Solar och Rosa Ramírez som dog tillsammans med befälhavaren Eleuterio Ramírez under slaget vid Tarapacá den 27 november 1879. Trots smärre protester från manliga skribenter som bad dem att byta ut sina revolverar mot symaskiner och återvända till deras roll i hemmet fortsatte *cantineras* att hyllas även efter kriget. Kvinnorna behandlades som krigsvetera-

7. "Retrato de la cantinera Irene Morales", 1881, Museo Histórico Nacional <<https://www.surdoc.cl/registro/3-356>> (19/6 2023); "Uniforme (cantinera)", ca. 1879, Museo Histórico Nacional <<https://www.surdoc.cl/registro/3-30523>> (19/6 2023).

8. "Sable", ca. 1860, Museo Histórico Nacional <<https://www.surdoc.cl/registro/3-33833>> (19/6 2023). Sabelskidan har en inskription från Juana López undertecknad den 15 januari 1881.

ner och deltog i patriotiska ceremonier iförda sina gamla uniformer. De tilldelades medaljer och även pensioner i vissa fall, även om deras pensioner var en liten summa i jämförelse med manliga veteraners. *Cantineras* fortsatte att uppmärksammas i dagspress och även i magasin som publicerade kvinnornas hjältedåd med illustrationer och porträtt. Men efter 1920-talets slut, när många kvinnliga och manliga veteraner hade gått bort, försvann *cantineras* från det chilenska historiska minnet. De manliga hjältarna från kriget fortsatte att hyllas men kvinnorna glömdes bort. Inte förrän 1978 fick kvinnor ännu en gång bära chilensk uniform.⁹

När Arvid Lindman fick tag på ateljéporträttet 1884 hade kriget nått sitt slut. Lindman kunde inte veta att han tog med sig ett fragment av en större historia om den chilenska kvinnans deltagande i Salpeterkriget hem till Sverige. Det är dock fragment som detta porträtt som historiker senare har använt sig av för att sätta ihop kvinnornas bortglömda historia. När Soledad González Ibaceta 1988 skrev sin kandidatuppsats vid Universidad de Chile om kvinnornas roll under Salpeterkriget var hon den första historikern som skrev om den chilenska kvinnosoldaten. Genom efterkommande undersökningar kom *cantineras* att sakta men säkert återvända till det chilenska historiemedvetandet. I dag är bilden av kvinnan i uniform en obligatorisk del av representationer av Salpeterkriget. 2018 påbörjades diskussioner om införandet av en nationell dag för att hylla kvinnorna som deltog i kriget. Projektet slutade med att den chilenska senaten 2022 enhälligt godkände lagen som skapade *Día Nacional de las Cantineras* som ska firas varje 27 november – datumet för slaget vid Tarapacá 1879 då två *cantineras* miste sina liv.¹⁰

Vem var personerna på ateljéporträttet? Likt många *cantineras* som glömdes bort efter Salpeterkriget kommer vi nog aldrig få ett svar på den frågan. Men porträttet, som enbart finns i ett exemplar, visar tydligt på den könsöverskridande roll som en chilensk kvinna kunde ha valt att ta under Salpeterkriget. Porträttet visar även hur dessa kvinnor, med en

9. Cid (2020) s. 204–213; Gabriel Cid, "Mujeres espartanas: Heroísmo femenino, nacionalismo y guerra en Chile (1879–1929)", *Páginas* 14:36 (2022) s. 1–26.

10. Soledad González Ibaceta, "La participación femenina en la Guerra del Pacífico, 1879–1884", opublicerad kandidatuppsats i historia, Universidad de Chile, 1988; Servicio Nacional del Patrimonio Cultural, "Aprobada ley que establece 27 de noviembre como el Día Nacional de las Cantineras" (10/06/2022) <<https://www.patrimoniocultural.gob.cl/noticias/aprobada-ley-que-establece-27-de-noviembre-como-el-dia-nacional-de-las-cantineras>> (19/6 2023).

fot i både mansidealet och kvinnoidealet, kom att hyllas på ett sätt som under fredstid inte skulle ha varit möjligt. Att vara kvinnosoldat kom i slutändan att betyda att man blev en patriotisk symbol för ett krig som i grunden kom att förändra Chile som land.